

Οι Έλληνες λόγιοι του 18^{ου} αιώνα και οι επιστήμες του Διαφωτισμού

Μανώλης Πατηνιώτης

Σκοπός αυτής της εργασίας είναι να εξετάσει τη συμβολή του επιστημονικού στοχασμού στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας των ελληνόφωνων λογίων του 18^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με την κρατούσα άποψη, ο 18^{ος} αιώνας σηματοδοτεί τη γένεση της σύγχρονης επιστήμης. Η κοσμολογία, η φυσική και τα μαθηματικά αποκτούν κεντρική θέση στις αναζητήσεις των στοχαστών και η επεξεργασία της νευτώνειας σύνθεσης οδηγεί στην εδραίωση του φορμαλισμού, που περιγράφει με τον πιο ικανοποιητικό τρόπο τα φαινόμενα της φύσης. Εξίσου αν όχι περισσότερο σημαντική θεωρείται η τομή στο επίπεδο της μεθόδου. Η χρήση της πειραματικής επαγωγής σπρώχνει στο περιθώριο τους παραγωγικούς συλλογισμούς της αριστοτελικής φυσικής φιλοσοφίας και η αναζήτηση μαθηματικά εκπεφρασμένων κανονικοτήτων υπονομεύει το σχολαστικό ενδιαφέρον για την ανακάλυψη πρώτων αρχών. Η νικηφόρα επέλαση της νέας επιστήμης στον κόσμο του Διαφωτισμού της προσδίδει εμβληματική σημασία, η οποία υπερβαίνει τη σφαίρα της φυσικής και συνδέεται με αιτήματα πολιτικής και ηθικής ανασυγκρότησης ολόκληρης της κοινωνίας.

Βεβαίως, όλα αυτά δεν αποτελούν παρά μια εξιδανικευμένη αναπαράσταση των απαρχών της νεότερης επιστήμης. Τέτοιου τύπου εξιδανικεύσεις και αναχρονιστικές αναγνώσεις του παρελθόντος βρίσκονται στη βάση του συγκαταβατικού τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίζονται, συχνά, οι επιστημονικές επιδόσεις των λογίων της «περιφέρειας», δηλαδή περιοχών που δεν είχαν την τύχη να συμβάλουν στην ανάδυση του επιστημονικού φαινομένου με μεγάλες ανακαλύψεις και σημαντικές προσωπικότητες. Οι ελληνόφωνοι λόγιοι του 18^{ου} αιώνα ανήκουν σε αυτή την κατηγορία. Σύμφωνα με μεγάλο μέρος της σύγχρονης ιστοριογραφίας, η συμβολή των λογίων αυτών στην επιστήμη του καιρού τους ήταν πρακτικά ασήμαντη. Σε μια εποχή που ο ευρωπαϊκός χώρος κατακλυζόταν από τα ευρήματα των μαθηματικών και της πειραματικής φιλοσοφίας, οι ελληνόφωνοι λόγιοι βρίσκονταν στο περιθώριο των εξελίξεων, τις οποίες πληροφορούνταν συνήθως από εκλαϊκευμένα συγγράμματα και διδακτικά εγχειρίδια περιορισμένης επιστημονικής εγκυρότητας. Σύμφωνα με την ίδια άποψη, ωστόσο, μπορεί οι συγκεκριμένοι λόγιοι να μην έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στη συγκρότηση της επιστήμης, αλλά έκαναν ό,τι μπορούσαν για να παρακολουθήσουν τις σχετικές εξελίξεις και να μεταφέρουν στους ομοεθνείς τους το απελευθερωτικό μήνυμα του επιστημονικού ορθολογισμού. Οι περιορισμένοι υλικοί και πνευματικοί πόροι —αποτέλεσμα, κυρίως, της οθωμανικής κυριαρχίας— καθώς και η γεωγραφική τους απομόνωση ευθύνονται, αναμφίβολα για

την υστέρηση. Ταυτοχρόνως, όμως, αναδεικνύουν την αφοσίωσή τους στο ιδεώδες της προόδου και το μέγεθος της προσπάθειας που κατέβαλαν προκειμένου να καταστήσουν τους Έλληνες τμήμα του σύγχρονου ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Η εικόνα που αποκομίζουμε, ωστόσο, διαβάζοντας τις ελληνικές επιστημονικές πραγματείες του 18^{ου} αιώνα είναι αρκετά διαφορετική. Τα περισσότερα έργα φανερώνουν ότι η συμμετοχή των λογίων στις διανοητικές διεργασίες του καιρού τους ήταν ιδιαίτερα δραστήρια και η συμβολή τους στη διαμόρφωση της νέας φυσικής φιλοσοφίας κάθε άλλο παρά περιθωριακή. Για να κατανοήσουμε, όμως, πληρέστερα αυτή τη διάσταση, η οποία έρχεται σε αντίθεση με την παραδοσιακή ιστοριογραφία, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και τις ακόλουθες δύο παραμέτρους:

- Αφενός ότι, σύμφωνα με τις νεότερες μελέτες από το χώρο της ιστορίας των επιστημών, η πορεία διαμόρφωσης της σύγχρονης επιστήμης ούτε γραμμική είναι ούτε διέπεται από κάποιας μορφής μεταφυσική αναγκαιότητα για «πληρέστερη» κατανόηση της φύσης. Η ανάδυση της νέας επιστήμης υπήρξε μια σύνθετη διαδικασία, στο πλαίσιο της οποίας συνέκλιναν πλήθος γνωσιακών, πολιτικών και θεολογικών εγχειρημάτων. Το είδος του επιστημονικού λόγου που εδραιώθηκε, σταδιακά, στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα ήταν αποτέλεσμα μακροχρόνιων και σύνθετων διαπραγματεύσεων ανάμεσα σε διαφορετικά διανοητικά εγχειρήματα, όπως αυτά εκφράζονταν σε ποικίλα τοπικά πλαίσια. Ας συγκρατήσουμε μαζί με την έννοια της *διαπραγμάτευσης*, που οδήγησε στη συγκρότηση του σύγχρονου επιστημονικού λόγου, και την έννοια της *τοπικότητας*: Η επιστήμη δεν διαμορφώθηκε, εξ αρχής, σε κάποιο υπερ-τοπικό πλαίσιο στοχασμού για την αλήθεια της φύσης, αλλά σε ποικίλα και διαφορετικά μεταξύ τους τοπικά πολιτισμικά πλαίσια.¹
- Αφετέρου, ότι οι ελληνόφωνοι λόγιοι κινούνταν κατά μήκος ενός ιδιαίτερα εκτεταμένου δικτύου κοινωνικών, οικονομικών και διανοητικών επαφών, που ένωνε την Οθωμανική Αυτοκρατορία με τον υπόλοιπο ευρωπαϊκό χώρο (που τότε, ασφαλώς, δεν ήταν ούτε ενιαίος ούτε καν «ευρωπαϊκός»)². Φορείς μιας φιλοσοφικής παιδείας που κάθε άλλο παρά περιθωριακή ήταν (ας μην ξεχνάμε ότι τα περισσότερα πανεπιστήμια ακολουθούσαν ακόμα το αριστοτελικό curriculum), αναμφίβολα αντιλαμβάνονταν τη σημασία των νέων

¹ K. Gavroglu, M. Patiniotis, F. Papanelopoulou, A. Simões, A. Carneiro, M. P. Diogo, J. R. Bertomeu-Sánchez, A. García-Belmar, A. Nieto-Galan, «Science and Technology in the European Periphery: Some historiographical reflections», *History of Science*, 2008, xlvii: 153-175.

² Σχετικά με το χαρακτήρα του ευρωπαϊκού χώρου το 18^ο αιώνα, βλ. M. Albertone, «The idea of Europe in the eighteenth century in history and historiography», *History of European Ideas*, 2008, 34: 349–352.

εξελίξεων. Εκείνο που δεν αντιλαμβάνονταν ήταν η ανάγκη οριστικής και αμετάκλητης ρήξης με αυτή την επικυρωμένη από το χρόνο και δοκιμασμένη από την εμπειρία κληροδοτημένη σοφία. Η αναμενόμενη στάση τους απέναντι στα νέα ρεύματα, συνεπώς, δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να είναι η παθητική αποδοχή —το δέος απέναντι σε μια «επιστήμη» που μόνο στα τέλη του 19^{ου} αιώνα κατόρθωσε να εδραιώσει την υπεροχή της— αλλά η συμμετοχή, με τη βοήθεια του οικείου διανοητικού εξοπλισμού τους, στον πολύμορφο διάλογο που, ούτως ή άλλως, διεξαγόταν γύρω από τη νέα φυσική φιλοσοφία.

Σκοπός της παρούσας εργασίας, λοιπόν, είναι να ανιχνεύσει τη διαμόρφωση της πνευματικής φυσιογνωμίας των ελληνόφωνων λογίων του 18^{ου} αιώνα μέσα από τη συμμετοχή τους στο διάλογο για τη νέα φυσική φιλοσοφία και να επαναπροσδιορίσει τη θέση τους σε σχέση με την αναδύομενη νεωτερικότητα. Για το σκοπό αυτό θα γίνει μια (αδρή, ασφαλώς) επισκόπηση του επιστημονικού και του μεθοδολογικού στοχασμού που απαντά στις εργασίες τους και, στη συνέχεια, θα τοποθετηθεί ο στοχασμός αυτός στο πλαίσιο των συναφών συζητήσεων που διεξάγονταν στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο.

Οι λόγιοι που θα μας απασχολήσουν κατάγονταν, κυρίως, από τις ελληνόφωνες κοινότητες της νότιας και νοτιοδυτικής Βαλκανικής. Ήταν Ορθόδοξοι χριστιανοί και είχαν λάβει, στην πλειονότητά τους, ελληνική φιλοσοφική παιδεία, που στηριζόταν στα υπομνήματα του Θεόφιλου Κορυδαλέα. Η διανοητική παραγωγή τους έδωσε στην πνευματική ζωή του 18^{ου} αιώνα έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα, τον οποίο ο Δημαράς συνόπισε με τον όρο «Νεοελληνικός Διαφωτισμός». Πού έζησαν αυτοί οι λόγιοι και ποια είναι τα γεωγραφικά όρια του πεδίου που αποκαλούμε ελληνική πνευματική ζωή του 18^{ου} αιώνα; Μια μελέτη των μετακινήσεων και των τόπων εγκατάστασής τους μας φέρνει σε επαφή με το, ούτως ή άλλως, εκτεταμένο δίκτυο ελληνικών κοινοτήτων εντός και εκτός των συνόρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.³ Πολλοί λόγιοι συνεχίζουν τις σπουδές τους στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας και, όταν αρχίζει να φθίνει το άστρο της Ενετικής Δημοκρατίας, στα γερμανικά πανεπιστήμια της Λειψίας, της Ιένας και της Χάλλης. Πολλοί, αν όχι οι περισσότεροι, προσδοκούν ότι με την ολοκλήρωση των σπουδών τους θα απασχοληθούν ως δάσκαλοι είτε στις κοινότητες της δια-

³ Πρβλ. T. Stoianovich, «The conquering Balkan Orthodox merchant», *Journal of Economic History*, 1960, 20: 234-313. [Ελληνική μετάφραση: «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος» στο Σπ. Ασδραχάς, *Η Οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*, Μέλισσα, Αθήνα 1979: 287-345.] Επίσης, Γ. Τόλιας, «Η συγκρότηση του ελληνικού χώρου 1770-1821» στην *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, (επιμέλεια Β. Παναγιωτόπουλος), 10 τόμοι, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003: τ. 1, 59-74· Γ. Τόλιας, «Ίερός, κοσμικός και εθνικός χώρος στην ελληνική γεωγραφική φιλοσοφία κατά τον 18^ο αιώνα» στο *Η Επιστημονική Σκέψη στον Ελληνικό Χώρο, 18^{ος}-19^{ος} αι.*, Τροχαλία, Αθήνα 1998: 147-172.

σποράς είτε στα περιώνυμα σχολεία που ιδρύουν εύποροι ευεργέτες στους τόπους καταγωγής τους. Αν τα εμπορικά δίκτυα διευκόλυναν στην αρχή της σταδιοδρομίας των λογίων τις μετακινήσεις τους για σπουδές, τα δίκτυα εξουσίας ήταν εκείνα που υπαγόρευαν τις μετακινήσεις τους για εύρεση εργασίας.⁴ Οι σχέσεις πατρωνίας, που ελάχιστα έχουν μελετηθεί μέχρι σήμερα, υπήρξαν, όπως εξάλλου ήταν φυσικό εκείνη την εποχή, το βασικό πλαίσιο καταξίωσης και κοινωνικής απορρόφησης της λόγιας εργασίας. Έτσι, οι σημαντικότεροι λόγιοι της περιόδου, αφού υπηρέτησαν για κάποιο διάστημα ως δάσκαλοι στις γενέτειρές τους, ακολουθήσαν τις φιλοδοξίες τους στα μεγάλα κέντρα πολιτικής ισχύος της ελληνόφωνης Ανατολής, την Κωνσταντινούπολη, τις παραδουνάβιες ηγεμονίες και τη Ρωσία.⁵

Η πλειονότητα των ιστορικών, άλλοτε ρητά κι άλλοτε σιωπηρά, εκλαμβάνουν την αντιπαράθεση της ανερχόμενης αστικής τάξης με το Πατριαρχείο και, προς τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, με τους Φαναριώτες ως τον καμβά πάνω στον οποίο ξεδιπλώνονται οι προσπάθειες εδραίωσης της νέας επιστημονικής θεώρησης της φύσης και του ανθρώπου στην ελληνική πνευματική ζωή. Οι ελληνόφωνοι λόγιοι παρουσιάζονται ως πρωταγωνιστές αυτού του εγχειρήματος, εκφράζοντας στη διανοητική σφαίρα τις ανάγκες και τις προτεραιότητες των εμπορικών στρωμάτων και των βιοτεχνών — ένα είδος «οργανικών διανοούμενων» της αστικής τάξης.⁶ Αυτό, ωστόσο, δεν ισχύει, διότι οι μορφωτικές ανάγκες των αστικών στρωμάτων, που υποτίθεται ότι εκφράζονται από τους λογίους, είναι προϊόν μιας αρκετά εξιδανικευ-

⁴ M. Patiniotis, «Scientific travels of the Greek scholars in the 18th century», στο A. Simões, A. Carneiro, M. P. Diogo (επιμέλεια), *Travels of learning. A geography of science in Europe*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 2003: 49-77.

⁵ Μια προσπάθεια πραγμάτευσης του θέματος της πατρωνίας στο Μ. Πατηνιώτης, Β. Σπυροπούλου, «“Της εντελεχούς μελέτης το μοχθηρόν και επίπονον”. Ο μεταφραστής Ευγένιος Βούλγαρης» στα πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου *Ευγένιος Βούλγαρης* (επιμέλεια Ε. Αγγελολιάτη-Τσουγκαράκη), Ιόνιο Πανεπιστήμιο-Εκδόσεις Κανάκη, Αθήνα 2009: 347-366.

⁶ Ενδεικτικά: Φ. Ηλιού, *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα 1986. [Πρώτη έκδοση στο *Structure sociale et développement culturel des villes sud-est européennes et adriatiques aux XVIIe-XVIIIe siècles*, Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen, Βουκουρέστι 1975.] Φ. Ηλιού, *Τύφλωσον Κύριε τον Λαόν σου. Οι προεπαναστατικές κρίσεις και ο Νικόλαος Πίγκολος*, Πορεία, Αθήνα 1988. [Πρώτη έκδοση: *Ο Εραμιστής*, 1974, 11 (6): 580-626.] Δ. Γ. Αποστολόπουλος, *Η εμφάνιση της σχολής του φυσικού δικαίου στην «Τουρκοκρατούμενη» ελληνική κοινωνία: Η ανάγκη μιας νέας ιδεολογίας*, Αθήνα 1980· του ίδιου, *Η εμφάνιση της σχολής του φυσικού δικαίου στην «Τουρκοκρατούμενη» ελληνική κοινωνία: Η πρώτη μετακένωση*, Αθήνα 1983· του ίδιου, *Η γαλλική επανάσταση στην τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία: Αντιδράσεις στα 1798*, Αθήνα 1989. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ι. Μοισιόδαξ*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985. Ν. Ψημμένος (επιμ.), *Η ελληνική φιλοσοφία από το*

μένης αναπαράστασης του παρελθόντος. Οι έμποροι και οι βιοτέχνες προσβλέπουν αποκλειστικά και αυστηρά στη στοιχειώδη μόρφωση των γόνων τους, που θα τους επιτρέψει να στελεχώσουν τα οικογενειακά δίκτυα και να διεκπεραιώσουν επιτυχώς τα οικονομικά καθήκοντα που θα τους ανατεθούν. Οτιδήποτε άλλο (κι αυτό περιλαμβάνει τη μελέτη της φιλολογίας, της φυσικής φιλοσοφίας και των ανώτερων μαθηματικών) το θεωρούν χάσιμο χρόνου και έκφραση διανοητικής τρυφηλότητας. *Παρ' όλα αυτά*, ως νεοεισερχόμενοι στον κόσμο του πλούτου και της κοινωνικής καταξίωσης, αρέσκονται να επιδεικνύουν λόγιες προτιμήσεις και, ιδίως, εκείνες που τους διαχωρίζουν από την εδραιωμένη κοινωνική ιεραρχία. Αυτή είναι, πράγματι, μια στάση που ευνοεί το διάλογο με τους νέους διανοούμενους. Οι τελευταίοι, την ίδια περίοδο, επιχειρούν να εδραιώσουν μια δημόσια εικόνα που θα τους διαχωρίζει από την παραδοσιακή φιγούρα του ιερέα-διδασκάλου. Γι' αυτό προωθούν μια παιδεία που συνοψίζει τις νεότερες εξελίξεις από το χώρο της φιλοσοφίας και προσδίδουν στη διανοητική καινοτομία θετική αξία. Η διασταύρωση, λοιπόν, των πνευματικών φιλοδοξιών των νέων λογίων με τις κοινωνικές επιδιώξεις των αναδυόμενων αστικών στρωμάτων, παρά το γεγονός ότι δεν είναι οργανική, ευνοεί την ανανέωση της πνευματικής ζωής και συμβάλλει στη δημιουργία ενός πλαισίου κατάλληλου για την υποδοχή της νέας φυσικής φιλοσοφίας.

Τα έργα των περισσότερων ελληνόφωνων λογίων του 18^{ου} αιώνα περιέχουν πλήθος αναφορών στη νεότερη επιστήμη. Είναι γεγονός ότι κάποιοι κλάδοι δεν έχουν τόσο εμφανή παρουσία. Η χημεία, λόγου χάρη, εκπροσωπείται από τρία μόλις εγχειρίδια, που κυκλοφόρησαν στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και από κάποιες σποραδικές αναφορές σε εγχειρίδια φυσικής φιλοσοφίας.⁷ Η ύλη που καλύπτεται, ωστόσο, αναφέρεται στις εξελίξεις που ακολούθησαν την ανακάλυψη του οξυγόνου και την καθιέρωση της νέας χημικής ονοματολογίας. Η φυσική ιστορία εκπροσωπείται από τη μετάφραση ενός μόλις έργου, αλλά αυτό είναι ο πρώτος τόμος των *Époques de la Nature* του Buffon.⁸ Η αστρονομία, επίσης, έχει περιθωριακή παρουσία.⁹ Οι νέες αστρονομικές ανακαλύψεις, όμως, εμφανίζονται συστηματικά στο πλαίσιο κοσμολογικών υπομνημάτων ή εγχειριδίων γεωγραφίας και ναυσιπλοΐας. Σε κάθε περίπτωση, το θέμα της περιθωριακής παρουσίας κάποιων κλάδων αποτελεί αντικείμενο ξεχωριστής συζήτησης,

1453 ως το 1821, 2 τόμοι, Γνώση, Αθήνα 1988, 1989.

⁷ Θεοδόσιος Ηλιάδης, *Χημική φιλοσοφία, ή στοιχειώδεις αλήθειαι της νεωτέρας Χημικής*, Βιέννη 1802· Κωνσταντίνος Κούμας, *Χημείας επιτομή*, 2 τόμοι, Βιέννη 1808· Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος, *Φυσική Πειραματική*, Βιέννη 1812 (παρά τον τίτλο του, το βιβλίο καλύπτει κατά κύριο λόγο ύλη χημείας).

⁸ Μιχαήλ Γοβδελάς, *Αι της Φύσεως Εποχαί*, Βενετία 1816.

⁹ Δανιήλ Φιλιππίδης, *Επιτομή Αστρονομίας*, 2 τόμοι, Βιέννη 1803· Ευγένιος Βούλγαρης, *Περί συστήματος του Παντός*, Βιέννη 1805· Γεώργιος Ζαβίρας, *Μέθοδος Αστρογνωσίας*, Πέστη 1815.

που δεν έχουμε τη δυνατότητα να την κάνουμε εδώ. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι παρά αυτές τις αναμφίβολα σημαντικές απουσίες, η επιστημονική νεωτερικότητα έχει έντονη παρουσία στην ελληνική πνευματική ζωή. Ο «περικλεής Νέφθων» (Isaac Newton, 1642-1727) και ο φιλοσοφικός εταίρος του Κλάρκιος (Samuel Clarke, 1675-1729), ο Βολτέρος (François-Marie Arouet de Voltaire, 1694-1778) στην εκδοχή του φυσικού φιλοσόφου, η ελάχιστα γνωστή σήμερα μαθηματικός Μαρκησία του Καστελέτ (Gabrielle-Émilie Marquise du Châtelet, 1706-1749), οι Ολλανδοί πειραματιστές Μοσχεμβρόεκκιος και Γραβεζάνδος (Petrus van Musschenbroek, 1692-1761 και Jacob van 'sGravesande, 1688-1742) αποτελούν μόνιμες αναφορές σε πλήθος εγχειριδίων. Ακόμα και η όψιμη έκδοση των υπομνημάτων του Κορυδαλέα στα τέλη της δεκαετίας του 1770 προλογίζεται από ένα κείμενο που εξαίρει τα επιτεύγματα της νεότερης φυσικής φιλοσοφίας και αναφέρεται ονομαστικά σε πολλούς από τους θεμελιωτές της.¹⁰ Ένα πρώτο στοιχείο που πρέπει να συγκρατήσουμε, επομένως, είναι η αξιακή επικύρωση, εκ μέρους των ελληνόφωνων λογίων, των νεότερων εξελίξεων στη φυσική φιλοσοφία.

Αυτό που πρωτίστως προκαλεί την επιδοκιμασία των ελληνόφωνων λογίων είναι τα ευρήματα της νεότερης φυσικής φιλοσοφίας, που διευρύνουν την παραδοσιακή εικόνα του κόσμου. Η επικράτηση του κοπερνίκειου ηλιοκεντρικού συστήματος συνιστά αποφασιστική υπέρβαση του κλειστού αριστοτελικού κόσμου.¹¹ Ο νόμος της παγκόσμιας έλξης και η μηχανική της κίνησης, όπως συμπεκνώνονται στη νευτώνεια σύνθεση, προσφέρουν νέες δυνατότητες ερμηνείας, οι οποίες υπερβαίνουν τόσο την παραδοσιακή αριστοτελική φυσική όσο και την καρτεσιανή μηχανοκρατία.¹² Ο ατομισμός, παρά τη συνεχιζόμενη επιρροή της μετα-

¹⁰ Μανώλης Πατηνιώτης, «Εκλεκτικές συγγένειες: Ευγένιος Βούλγαρης και Θεόφιλος Κορυδαλέας», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας* 2004, 26: 27-78.

¹¹ Ενδεικτικά: Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Θεωρία της Γεωγραφίας*, Βιέννη 1781: 106 κ.ε.· Ρήγας Βελεστινλής, *Φυσικής απάνθισμα*, Βιέννη 1790: 22 κ.ε.· Κωνσταντίνος Κούμας, *Σειράς στοιχειώδους των μαθηματικών και φυσικών πραγματειών*, 8 τόμοι, Βιέννη 1807: τ. 7, 127 κ.ε. Ο Ευγένιος Βούλγαρης στο *Περί συστήματος του Παντός* είναι ο μόνος από τους ελληνόφωνους λογίους (αλλά όχι και ο μόνος λόγιος του καιρού του) που κινείται προς μια διαφορετική κατεύθυνση: Ενώ απορρίπτει το πτολεμαϊκό σύστημα παραμένει πιστός στην ιδέα της ακινησίας της Γης. Έτσι, τοποθετείται υπέρ της ορθότητας του αστρονομικού συστήματος του Tycho Brahe.

¹² Ο Βούλγαρης, για παράδειγμα, παρά τη διαφοροποίησή του στο κοσμολογικό ζήτημα, χρησιμοποιεί το συνδυασμό δράσης από απόσταση και αδράνειας για να ερμηνεύσει την κίνηση των αστερών (*Περί συστήματος του Παντός*: 76). Βλ., επίσης (και πάλι ενδεικτικά): Χριστόδουλος Παμπλέκης, *Περί Φιλοσόφου, Φιλοσοφίας...*, Βιέννη 1786: 153-162· Φιλιππίδης, *ό.π.*: τ. 2, 276-282· Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Στοιχεία της Λογικής, Μεταφυσικής και Ηθικής*, 4 τόμοι, Βενετία 1804: τ. 3, 291 κ.ε.· Κούμας, *ό.π.*: τ. 7, 162-173 και 278-285· Δη-

φυσικής και της θεολογίας, συνιστά ένα εναλλακτικό πρότυπο κατανόησης της ύλης, που, μεταξύ άλλων, διευκολύνει την αφομοίωση των εξελίξεων στη χημεία.¹³ Τα πειράματα του Νεύτωνα στην οπτική και η σωματιδιακή θεωρία του φωτός υπερβαίνουν την παραδοσιακή γεωμετρική οπτική και προσφέρουν νέες δυνατότητες κατανόησης των φαινομένων που συνδέονται με τη φιλοσοφικά ευαίσθητη περιοχή της αισθητηριακής εμπειρίας.¹⁴ Όλα αυτά τα ευρήματα, οι έρευνες από τις οποίες προέκυψαν, καθώς και οι προφανείς συνέπειές τους εκτίθενται με λεπτομέρειες σε πολλά εγχειρίδια του 18^{ου} αιώνα. Δεν είναι, όμως, μόνο τα ευρήματα που προκαλούν την επιδοκιμασία των λογίων της εποχής. Είναι και οι μεθοδολογικές καινοτομίες που οδήγησαν σε αυτά και διεύρυναν την επί πολλούς αιώνες στάσιμη φιλοσοφία της φύσης.

Ο εμπειρισμός και ιδιαίτερος η νέα πειραματική μέθοδος αποτελούν αντικείμενο επιδοκιμαστικών σχολίων στα περισσότερα εγχειρίδια φυσικής φιλοσοφίας. Αλλά αποτελούν και αντικείμενο διεξοδικής παρουσίασης σε εγχειρίδια λογικής και μεταφυσικής που επιχειρούν, ακριβώς, να δείξουν πώς διευρύνεται η αριστοτελική τυπική λογική χάρη στις μεθοδολογικές καινοτομίες των νεότερων.¹⁵ Η έμφαση στην αναλυτική μέθοδο σε αντιδιαστολή με την παραγωγική, στην ανακάλυψη σε αντιδιαστολή με την απόδειξη, στην πειραματική επαγωγή σε αντιδιαστολή με τον εξηγητικό συλλογισμό αναζωπυρώνουν το ενδιαφέρον των λογίων για μια περιοχή που είχε από καιρό απεκδυθεί τον αρχικό δυναμισμό της αριστοτελικής σκέψης. Και να που τώρα έρχονται οι νεότεροι να δώσουν νέα ζωή στην αριστοτελική επαγωγή (δεν είναι, ασφαλώς, τυχαίο ότι ο Francis Bacon ονομάζει το σχετικό σύγγραμμά του *Novum Or-*

μήτριος Δάρβαρις, *Επιτομή Φυσικής*, 3 τόμοι, Βιέννη 1812-13: τ. 1, 47-50.

¹³ Νικηφόρος Θεοτόκης, *Στοιχεία Φυσικής*, 2 τόμοι, Λειψία 1766-67: τ. 1, 12-16· Παμπλέκης, *ό.π.*: 126-128· Κωνσταντάς, *ό.π.*: τ. 3, 300-305· Ευγένιος Βούλγαρης, *Στοιχεία της Μεταφυσικής*, 3 μέρη, Βενετία 1805: μέρος 2^ο, 146-158 και του ίδιου *Τα Αρέσκοντα τοις Φιλοσόφοις*, Βιέννη 1805: 38-42. Ειδικά για τη συμβολή των ελκτικών και απωστικών δυνάμεων στη συγκρότηση των υλικών σωμάτων από τα στοιχειώδη μέρη τους, βλ. Δάρβαρις, *ό.π.*: τ. 1, 68 κ.ε. και Κωνσταντίνος Κούμας, *Σύνοψις Φυσικής*, Βιέννη 1812: 13 κ.ε.

¹⁴ Θεοτόκης, *ό.π.*, τ. 2: η σωματιδιακή θεωρία του φωτός 2 κ.ε.: τα πειράματα του Νεύτωνα με το πρίσμα 134-137· Παναγιώτης Κοδρικάς, *Ομιλίες περί Πληθούς Κόσμων*, Βιέννη 1794: 148-154· Βούλγαρης, *Αρέσκοντα*, *ό.π.*: κεφ. 25-29· Κούμας, *Σειράς στοιχειώδους*, *ό.π.*, τ. 6: η σωματιδιακή θεωρία του φωτός 125 κ.ε.: τα οπτικά πειράματα με το πρίσμα 188 κ.ε.

¹⁵ Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Ηθική Φιλοσοφία*, 2 τόμοι, Βενετία 1761-62· Ευγένιος Βούλγαρης, *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων*, Λειψία 1766 και του ίδιου, *Στοιχεία της Μεταφυσικής*, *ό.π.*: Παμπλέκης *ό.π.*: Αθανάσιος Ψαλίδας, *Αληθής Ευδαιμονία*, Βιέννη 1791· Δανιήλ Φιλιππίδης, *Η Λογική παρά του Κονδιλιάκ*, Βιέννη 1801· Κωνσταντάς, *ό.π.*· Κωνσταντίνος Κούμας, *Σύνοψις της ιστορίας της φιλοσοφίας* και του ίδιου, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, 4 τόμοι, αμφότερα Βιέννη 1818· Βενιαμίν Λέσβιος, *Στοιχεία της Μεταφυσικής*, Βιέννη 1820.

ganum) και να συμβάλουν κατ' αυτό τον τρόπο στη διεύρυνση του γνωστικού τους ορίζοντα. Σε αυτό το πλαίσιο, τα πειράματα κατέχουν ξεχωριστή θέση στα εγχειρίδια φυσικής φιλοσοφίας του 18^{ου} αιώνα. Είτε πρόκειται για τα οπτικά πειράματα του ίδιου του Νεύτωνα είτε για τα πειράματα που επιβεβαίωσαν την ύπαρξη της λειβνίτειας vis viva είτε για τις πειραματικές κατασκευές των Ολλανδών πειραματιστών και των Άγγλων «πραματευτών του νευτωνισμού», ο ευρετικός και ο παραδειγματικός χαρακτήρας της νέας πειραματικής φιλοσοφίας εκτίθενται με πειστικότητα στο ελληνικό κοινό.¹⁶

Σε αυτό το σημείο, όμως, κλείνει ο κύκλος. Είναι νόμιμο να αναρωτηθούμε τι μένει έξω από αυτόν, σε μια εποχή που το φιλοσοφικό τοπίο στην Ευρώπη αλλάζει προς ποικίλες κατευθύνσεις. Με άλλα λόγια, για να προσδιορίσουμε το χαρακτήρα του διανοητικού εγχειρήματος των ελληνόφωνων λογίων πρέπει να δούμε πώς εντάσσουν την επαφή τους με τη νεότερη φυσική φιλοσοφία στο γενικότερο φιλοσοφικό τους πρόγραμμα και πώς οριοθετούνται από άλλες αντίστοιχες προσπάθειες που λαμβάνουν χώρα την ίδια εποχή. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον, ας πούμε, ότι ενώ δίνεται τόσο μεγάλη έμφαση στη νέα πειραματική φιλοσοφία, δεν έχουμε μαρτυρίες πραγματικών πειραμάτων που εκτέλεσαν ελληνόφωνοι λόγιοι. Πέρα από κάποια μη επιβεβαιωμένα πειράματα επίδειξης, οι περισσότεροι λόγιοι δεν δείχνουν κανένα ενδιαφέρον να αξιοποιήσουν οι ίδιοι τις δυνατότητες της πειραματικής φιλοσοφίας για να ανακαλύψουν νέες διαστάσεις της φυσικής πραγματικότητας. Περιορίζονται στην καταγραφή και στην παρουσίαση πειραμάτων που εκτέλεσαν άλλοι.¹⁷ Κάτι παρόμοιο συμβαίνει

¹⁶ Σχετικά με τα πειράματα οπτικής βλ. την υποσημείωση 14. Σχετικά με την πειραματική μελέτη της ζώσας δύναμης βλ., για παράδειγμα, Θεοτόκης, *ό.π.*: τ. 1, 113 κ.ε. Ανάμεσα στα συγγράμματα των Ολλανδών πειραματιστών που χρησιμοποιήθηκαν από τους ελληνόφωνους λογίους του 18^{ου} αιώνα περίοπτη θέση κατέχουν τα έργα των Petrus van Musschenbroek, *Elementa physicae in usus academicos*, Leyden 1734 και Willem Jacob 'sGravesande, *Physices elementa mathematica, experimentis confirmata. Sive introductio ad philosophiam Newtonianam*, 2 τόμοι, Leyden 1720-1721. Οι «πραματευτές» του νευτωνισμού περιόδευσαν την Αγγλία κάνοντας δημόσιες πειραματικές επιδείξεις (ενίοτε στις τοπικές pub), οι οποίες συνετέλεσαν στην εδραίωση της νευτώνειας φυσικής φιλοσοφίας, αλλά και στην κατά ποικίλους τρόπους ιδεολογική και θεολογική αξιοποίησή της. Στα βιβλία των ελληνόφωνων λογίων συναντάμε αρκετές αναφορές στα ευρήματα αυτής της ιδιόμορφης, με τα σημερινά δεδομένα, πειραματικής πρακτικής. Μάλιστα, ο Άνθιμος Γαζής μετέφρασε και εμπλούτισε με πλήθος δικών του σημειώσεων το βιβλίο ενός από αυτούς. Πρόκειται για το έργο *The Philosophical Grammar, Being a View of the Present State of Experimented Physiology, or Natural Philosophy* του Benjamin Martin, το οποίο κυκλοφόρησε το 1799 στη Βιέννη ως *Γραμματική των Φιλοσοφικών Επιστημών*.

¹⁷ Χ. Ξενάκης, «Το πείραμα ως επιστημονική και φιλοσοφική μέθοδος γνώσης» στο Γ. Καράς, *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό Χώρο (17^{ος}-19^{ος} αι.)*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003: 514-555, ιδιαίτερα στις

και με τα μαθηματικά. Από το 17^ο αιώνα, έχει κάνει την εμφάνισή της μια ισχυρή τάση αλγεβροποίησης της φυσικής φιλοσοφίας. Δεν είναι ακόμα κυρίαρχη, αλλά είναι ισχυρή και σίγουρα συνδέεται με πολλές από τις όψεις του νευτωνισμού που μελέτησαν οι ελληνόφωνοι λόγιοι. Οι τελευταίοι, ωστόσο, δεν την επιλέγουν. Παρά το γεγονός ότι πολλοί από αυτούς έχουν εξαιρετική μαθηματική παιδεία, ορισμένοι μάλιστα έχουν καταγράψει τις νεότερες μαθηματικές θεωρίες σε εκτενή εγχειρίδια,¹⁸ δεν επιλέγουν να συνδυάσουν τον απειροστικό λογισμό με τη φυσική. Σήμερα που γνωρίζουμε ότι η συγκεκριμένη σύμπραξη αποτελεί το σημαντικότερο, ίσως, ορόσημο της νεότερης επιστήμης θα μπορούσαμε, αρκούντως αναχρονιστικά, να αναρωτηθούμε γιατί αυτή δεν υιοθετήθηκε από τους ελληνόφωνους λογίους της εποχής. Όπως, εξίσου αναχρονιστικά, θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε τι περίμεναν να πετύχουν με μια επιστήμη που αντί για πειράματα χρησιμοποιεί τη λεκτική αναπαραγωγή τους. Αν θέλουμε, ωστόσο, να αποφύγουμε τον αναχρονισμό θα πρέπει να προσπαθήσουμε να καταλάβουμε ποιο ήταν το ουσιώδες διακύβευμα για τους λογίους αυτούς, όταν μπόλιαζαν τη σκέψη τους με στοιχεία από τη νεότερη φυσική φιλοσοφία. Το ερώτημα, δηλαδή, δεν είναι γιατί δεν υιοθέτησαν «σωστά και ολοκληρωμένα» μια επιστήμη που, εξάλλου, δεν είχε ακόμα αποκτήσει τη μορφή με την οποία τη γνωρίζουμε σήμερα, αλλά τι ήθελαν να πετύχουν ενσωματώνοντας στο στοχασμό τους τις συγκεκριμένες αρχές, γνώσεις και μεθόδους.

Όπως έχει φανεί μέχρι τώρα, η ενσωμάτωση στοιχείων της νεωτερικότητας στο στοχασμό των ελληνόφωνων λογίων δεν αποτελούσε μια άνευ όρων παραχώρηση στην ανωτερότητα της νεωτερικότητας, αλλά μια προσπάθεια υπέρβασης της στασιμότητας που χαρακτήριζε το φιλοσοφικό λόγο της προηγούμενης γενιάς λογίων. Δεν πρέπει να παραβλέπουμε, ωστόσο, ότι οι έννοιες της ρήξης και της (επιστημονικής) επανάστασης εισήχθησαν στην ιστοριογραφία πολύ αργότερα από την εποχή που υποτίθεται ότι συνέβησαν. Επομένως, αυτό που αντιλαμβάνονταν ως πρόβλημα στην συγκεκριμένη προσπάθειά τους οι λόγιοι του 18^{ου} αιώνα δεν ήταν το πώς θα διαρρήξουν τους δεσμούς τους με την παράδοση, αλλά το πώς θα διαχειριστούν με φιλοσοφικά συνεπή τρόπο τα στοιχεία που έθετε στη διάθεσή τους η νέα φυσική φιλοσοφία. Πώς θα διασφαλίσουν την ενότητα και τη συνέχεια της φιλοσοφίας σε μια εποχή που οι περισσότεροι φυσικοί φιλόσοφοι είχαν στρέψει την προσοχή τους στην απλή συλλογή τεκμηρίων και στη δοκιμή μαθηματικών μεθόδων οι οποίες, παρά την πρόδηλη φορμαλιστι-

σελ. 518-520, 535-536 και 552-555.

¹⁸ Ενδεικτικά: Ευγένιος Βούλγαρης, *Των Μαθηματικών στοιχείων αι πραγματεΐαι αι αρχοειδέσταται*, Λειψία 1767· Νικηφόρος Θεοτόκης, *Στοιχείων Μαθηματικών εκ παλαιών και νεωτέρων συνεργανισθέντων*, 3 τόμοι, Μόσχα 1799· Δημήτριος Γοβδελάς, *Στοιχεία Αλγέβρας*, Χάλλη 1806.

κή τους συνέπεια, αδυνατούσαν να αποκαλύψουν τις *ουσιώδεις αιτίες* των φαινομένων.

Παρόμοιες προσπάθειες έκαναν την εμφάνισή τους σε όλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα. Η φιλοσοφία του Christian Wolff (1679–1754) στις γερμανικές χώρες, τη Σκανδιναβία και τη Ρωσία είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, το οποίο, μάλιστα, άσκησε ιδιαίτερη επιρροή στον ελληνικό φιλοσοφικό στοχασμό.¹⁹ Αλλά και ο «προεισαγωγικός λόγος» του d'Alembert στην *Éncyclopédie* αποτελεί μια διαφορετική εκδοχή του ίδιου φιλοσοφικού εγχειρήματος.²⁰ Ο Denis Diderot (1713-1784), από την πλευρά του, στο άρθρο της *Éncyclopédie* για τον *εκλεκτικισμό* εκφράζει την προσδοκία αναίρεσης του κατακερματισμού της φιλοσοφίας μέσω της παραγωγής ενός λόγου που θα συνθέτει με μεθοδολογικά συνεπή τρόπο τις στοχαστικές και εμπειρικές πλευρές της φιλοσοφίας του καιρού του.²¹ Με άλλα λόγια, το πρόβλημα απέναντι στο οποίο επιλέγουν να τοποθετηθούν οι ελληνόφωνοι λόγιοι του 18^{ου} αιώνα δεν είναι —πρωτίστως, τουλάχιστον— το πρόβλημα εμπλουτισμού της φυσικής φιλοσοφίας με νέα ευρήματα (καθήκον που, εξάλλου, αρμόζει σε φιλοσόφους με μετριοπαθέστερες προσδοκίες), αλλά ένα άλλο πρόβλημα που απασχολεί τους φιλοσόφους της εποχής τους: Σε μια φιλοσοφική ήπειρο που έχει αναλάβει να διαχειριστεί την κληρονομιά της στοχαστικής παράδοσης από τον Αριστοτέλη μέχρι τον Καρτέσιο, πώς θα μπορέσουν οι φιλόσοφοι να αφομοιώσουν τις πραγματολογικές και μεθοδολογικές καινοτομίες της νεότερης φυσικής φιλοσοφίας χωρίς να θέσουν σε κίνδυνο τη συνέχεια και την ενότητα της ίδιας της φιλοσοφίας;

Αυτό μας φέρνει στο πιο εντυπωσιακό κομμάτι της ελληνικής πνευματικής παραγωγής του 18^{ου} αιώνα. Αντίθετα απ' ό,τι συνήθως πιστεύεται, οι ελληνόφωνοι λόγιοι ήταν αφοσιωμένοι στην παραγωγή νέας γνώσης. Ποια ήταν, όμως, αυτή η νέα γνώση; Φορείς μιας φυσιοκρατικής εκδοχής του αριστοτελισμού, η οποία, μάλιστα, στη διάρκεια του 16^{ου} αιώνα συ-

¹⁹ Βλ., σχετικά, T. Frängsmyr, «The mathematical philosophy» στο T. Frängsmyr, J. L. Heilbron, και R. E. Rider, *The quantifying spirit in the 18th century*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Oxford 1990: 27-44. Επίσης, T. Ahnert, «Newtonianism in early Enlightenment Germany, c. 1720 to 1750: metaphysics and the critique of dogmatic philosophy», *Studies in History and Philosophy of Science* 2004, 35: 471-491. Δύο παλαιότερες σχετικές εργασίες: R. S. Calinger, «The Newtonian-Wolffian confrontation in the St. Petersburg Academy of Sciences (1725-1746)», *Journal of World History* 1968, 11: 417-35 και του ίδιου, «The Newtonian-Wolffian controversy: 1740-1759», *Journal of the History of Ideas* 1969, 30: 319-330.

²⁰ Jean. Le Rond d'Alembert, *Προεισαγωγικός λόγος στην Εγκυκλοπαίδεια*, μετάφραση Τιτίκα Δημητρούλια, Πόλις, Αθήνα 2005.

²¹ Denis Diderot & Jean. Le Rond d'Alembert (επιμ.), *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, τ. 5, Briasson, David, Le Breton, Faulche, Παρίσι 1755: 270-293.

γκρούστηκε με το σχολαστικισμό και την Καθολική Εκκλησία,²² αναλαμβάνουν να προτείνουν ένα νέο φιλοσοφικό λόγο, στο πλαίσιο του οποίου τα ευρήματα της νέας φυσικής φιλοσοφίας θα καθίστανται συμβατά με τις εδραίες φιλοσοφικές παραδόσεις. Η ιστορία του αριστοτελισμού έχει δει πολλές φορές στο παρελθόν παρόμοια εγχειρήματα.²³ Ο τρόπος με τον οποίο αναλαμβάνουν να φέρουν εις πέρας αυτό το καθήκον οι ελληνόφωνοι λόγιοι περιλαμβάνει την προσεκτική ανασυγκρότηση των επιτευγμάτων της νέας φυσικής φιλοσοφίας, τη φιλοσοφική διερεύνηση του οντολογικού τους υποβάθρου (το οποίο συχνά αφήνει ασυγκίνητους όσους ασχολήθηκαν αρχικά με αυτά) και την ανάδειξη των *ουσιωδών αιτίων* μέσω των οποίων τα συγκεκριμένα επιτεύγματα καθίστανται οργανικό και αναπόσπαστο τμήμα της καθιερωμένης ερμηνευτικής παράδοσης.²⁴

Πρόκειται για μια σύνθετη διαδικασία *οικειοποίησης* της νέας φυσικής φιλοσοφίας, η οποία προσδίδει στο λόγο τους το χαρακτήρα μιας ιδιόμορφης νεωτερικότητας. Γνωρίζοντας το τέλος της ιστορίας μπορούμε, ασφαλώς, να προβλέψουμε το ατελέσφορο των προσπαθειών τους. Αλλά αυτό δεν πρέπει να μας εμποδίσει να δούμε, μέσα από τις συγκεκριμένες προσπάθειες, τον τρόπο με τον οποίο τοποθετούν τον εαυτό τους τόσο στην υπό διαμόρφωση ελληνική κοινωνία της εποχής όσο και στα δίκτυα γνώσης του ευρωπαϊκού χώρου. Με τα δεδομένα του 18^{ου} αιώνα, επιλέγουν ένα ρόλο δύσκολο, που απαιτεί ευρεία επιστημονική και φιλοσοφική κατάρτιση. Ο ρόλος αυτός βρίσκεται σε διάσταση με τις μετριοπαθείς και συχνά απαξιωτικές περιγραφές της ιστοριογραφίας, που θέλουν τη σχέση των ελληνόφωνων λογίων με τη νέα φυσική φιλοσοφία να περιορίζεται στη διδακτική και πολιτική αξιοποίηση των επιτευγμάτων του Διαφωτισμού. Στην πραγματικότητα, οι αξιώσεις τους όχι μόνο υπερβαίνουν

²² Η κορυφαία φιλοσοφία, που κυριαρχεί στον ελληνικό πνευματικό χώρο από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα, έχει τις ρίζες της στο «νεοαριστοτελισμό» των αλεξανδριστών (alessandristi) της Πάδοβας. Βλ., σχετικά, Μ. Πατηνιώτης, «Οι Pestiferae Questiones του Κυρίλλου Λουκάρεως και η ανάδυση του κορυφαίου προγράμματος» στα πρακτικά του συνεδρίου *Βυζάντιο-Βενετία-Νεότερος Ελληνισμός. Μια περιπλάνηση στον Κόσμο της Ελληνικής Επιστημονικής Σκέψης* (επιμέλεια Γ. Ν. Βλαχάκης, Θ. Νικολαΐδης), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2004: 211-244.

²³ C. Mercer, «The vitality and importance of early modern Aristotelianism» στο T. Sorell, (επιμ.), *The rise of modern philosophy: The tension between the new and traditional philosophies from Machiavelli to Leibniz*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1993: 33-67· E. Grant, «Ways to interpret the terms “Aristotelian” and “Aristotelianism” in Medieval and Renaissance natural philosophy», *History of Science* 1987, 25: 335-358.

²⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περίπτωση της αδράνειας. Στα *Αρέσκοντα τοις Φιλοσόφοις*, ο Ευγένιος Βούλγαρης αναλαμβάνει να διορθώσει τις «παρανοήσεις» του Νεύτωνα αποκαθιστώντας την έννοια της αδράνειας στο φιλοσοφικό έδαφος της αριστοτελικής παράδοσης. Μ. Patiniotis, «Periphery reassessed: Eugenios Voulgaris converses with Isaac Newton», *British Journal for the History of Science* 2007, 40: 471-490.

κατά πολύ το επίπεδο αυτό, αλλά —πάντα για τα δεδομένα της εποχής— συνιστούν ένα εκλεπτυσμένο φιλοσοφικό πρόγραμμα, που φιλοδοξεί να αναμετρηθεί με ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα του ευρωπαϊκού στοχασμού. Υπ' αυτή την έννοια, η συστηματική μελέτη του έργου τους μπορεί να μετασχηματίσει σημαντικά την εικόνα που έχουμε για την ελληνική πνευματική ζωή του 18^{ου} αιώνα. Ταυτόχρονα όμως, κι αυτό είναι εξίσου σημαντικό, η λεπτομερής εξέταση των όρων που κατέστησαν το συγκεκριμένο φιλοσοφικό εγχείρημα αλυσιτελής μπορεί να συμβάλει στην πληρέστερη κατανόηση των συνθηκών υπό τις οποίες ο αποσπασματικός λόγος της νεότερης επιστήμης κατόρθωσε να εκτοπίσει τις επί μακρόν κυρίαρχες γνωσιακές παραδόσεις, που διέπονταν από το ιδεώδες της ερμηνευτικής καθολικότητας.

